

Курамаева Ф.

**АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ, ТҮРК ЖАНА АЗЕРБАЙЖАН ТИЛДЕРИНДЕГИ
АТООЧ ЖӨНДӨМӨСҮ**

Курамаева Ф.

**ÇAĞDAŞ KIRGIZ, TÜRK VE AZERBAYCAN DILLERİNDE
YALIN DURUMU**

Курамаева Ф.

**ИМЕНИТЕЛЬНЫЙ ПАДЕЖ В КЫРГЫЗСКОЙ, ТУРЕЦКОЙ И
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЯЗЫКАХ В НАСТОЯЩЕЕ ВРЕМЯ**

F. Kuramaeva

**NOMINATIVE CASE IN MODERN KYRGYZ, TURKISH
AND AZERBAIJANI LANGUAGES**

УДК: 41:415.551

Түрк тилдеринин жөндөмө парадигмасын диахрондук жана синхрондук алкактан алып караганда атооч жөндөмөсү зат атооч жана затташкан сөздөргө уланган нөлүк форма катары каралат. Уңгу, туунду түрүндөгү сөздөрдүн болушу алардын баштапкы формада же атооч жөндөмөсүндө тургандыгынан кабар берет. Жөндөмө парадигмасы сөз өзгөртүүчү морфологиялык-синтаксистик категория болуп эсептелгендиктен, анын негизин сөз айкаштары жана сүйлөмдөрдөгү формалардын туюндурулушу түзөт.

Структуралык-салыштырма талдоонун негизинде кыргыз, түрк жана азербайжан тилдериндеги атооч жөндөмөсүнүн формасы, мааниси жана грамматикалык функциясы талдоого алынат.

Ключевые слова: именительный падеж, тюркские языки, кыргызский, турецкий, азербайджанский.

В диахронно-синхронном аспекте изучения тюркской парадигмы склонения, именительный падеж характеризуется как падеж с нулевой формой имен существительных или субстантивированных форм, не зависящих от категории числа. Наличие слов в безаффиксной форме не является доказательством того, что все слова изначально стоят в именительном падеже. Причиной тому является, что падежная парадигма - это словоизменяемая морфолого-синтаксическая категория, в основе которой лежит отношение выражения форм в словосочетаниях и предложении.

На основе структурно-сравнительного анализа проанализированы форма, значение и грамматическая функция именительного падежа кыргызского, турецкого и азербайджанского языков.

Ключевые слова: именительный падеж: тюркские языки, кыргызский, турецкий, азербайджанский.

Diachronically-synchronous aspect of studying declension's Turkic paradigm means that subjective case is characterized as a zero form of nouns or substantivized forms, which are not depend on the number's category. The presence of words without affixes is not proof that all words are originally

in the subjective case. The reason of that is casual paradigm - it is word changing morphological and syntactical category, which is based on the terms of presenting forms in phrases and sentences.

On the basis of structural - comparative analysis examined the subjective case's form, meaning and grammatical function of kyrgyz, turkish and azerbaijani languages.

Key words: nominative case, Turkic languages. kyrgyz, turkish, azerbaijani.

Ard ve eşzamanlı dilbilimsel çalışmalarda Türk dillerinin durum paradigmasının temeli olan yalın durumu isim ve isimleşmiş adların eksiz bipimli durumu olarak nitelendirilmektedir. Sözcüklerin eksiz olması her eksiz sözcüğün yalın durumda bulunduğu anlamı taşımamaktadır. Buna, Türk dillerinin çekim paradigmasında, onun içinde durum kategorisinin bir morfolojik-sentaktik birlik olduğu ve her durum biçiminin sözcük tamlamaları ve cümle içinde grammatik boyut kazması kanıt olarak söylenilebilir.

Yalın durumunun nominatif ve sintagmatik boyutu bir teoretik sorun olarak Turkolojik araştırmalar çerçevesinde ele alınmamıştır.

Makalede karşılaştırma yöntemi Kirgiz, Türk ve Azerbaycan dillerindeki yalın durumunun biçim, anlam ve grammatik işlevleri üzerinde durulacaktır.

“Çok yönlü, birçok ekten oluşan sistem olduğundan her yönüyle incelemek çok zordur ki, durumların bir birleriyle münasebetini bir şablon çerçevesi içinde bulundurarak araştırmak oldukça zor teoretik konulardan sayılır” [1].

Yalın durumu (*Kırgızca: Atooč (Атооч). Azerb.: Adlıq*) Diğer durumlarda olduğu gibi kendine özgü eki bulunmamaktadır. Yalın durumundaki sözcükler tekil, çokluk ve iyelik eki almış olabilirler. Yalın durumu diğer durumlardan oluşumunun temeli niteliğini de taşımaktadır. Anlam bakımından Yalın durumu karşılaştırılmakta olan dillerde insan, nesne ve olay, görünüşleri bildirir.

Kırgız dilinde yalın durumu isimlerin (nesnelerin) adlarını bildirir. İsimler, isim anlamını ifade edebilen sözcükler (örneğin, ismin yerine kullanılan zamirler, belirsiz sıfatlar) sözlüklerde yalın durumunda bulunurlar. Dolayısıyla bu duruma esas veya ilk durum da denir [2]. Örneğin: *бала (bala), илим (ilim), чарба (çarba), башчы (başçı), желек (bayrak)*, v.b.g;

Türk dilbilgisinde yalın durumunu karşılayan terim çokluluğunun olduğu söz konusudur. Araştırmamızda ‘Yalın durumu’ terimi kullanmaya karar verdik. M.Ergin bu durumu isim anlamı dışında herhangi bir farklı bir anlam taşımayan durum olarak nitelendirir [3], ‘taş’ sözcüğüne çokluk ve iyelik ekleri getirerek, onların cümle içindeki işlevlerinin üzerinde durur.

Azerbaycan dilbiliminde ise Yalın durumu ‘*Adlıq hal*’ terimi altında incelenerek, kendine özgü bir seslerden oluşan sozlü ve yazılı bir biçimi bulunmayan, “sıfır ekli”, ama diğer durumlara esas olan şekil olarak nitelendirilir. Buna ragmen Sovyet Dilbilimine ait bazı çalışmalarda yalın durumu diğer durumların temeli olup, aynı zamanda onlara karşı gelen bir durum olarak morfolojik paradigmanın bir unsuru pozisyonunda da araştırılmıştır [4]. Bu görüş Azerbaycansinolar tarafından hiçbir bilimsel esasa dayanmayan görüş olarak algılanmıştır. Örneğin, Memmedli Kıpçak kendi çalışmasında “Bu tür görüşlere katılmak mümkün değil, çünkü herhangi bir leksik unsurun cümle içerisindeki anlamından önce onun tek başına taşıdığı anlam üzerinde durulmalıdır, o zaman yalın durumu net bir şekilde tanımlanır” [4, 6. 50].

Belirli bir ses biçimi olan ekin bulunmaması onun biçimsiz olduğu kanıtı olamamaktadır. Ünlü türkolog A.M. Şerbak Yalın durumu yapısı üzerinde yürüttüğü araştırmalarda farklı terimleri kullanmıştır: ‘главный’ (esas), ‘основной’ (temel), ‘начальный’ (ilk), ‘неоформленный’ (belirtisiz), ‘indefinitus’ (belirsiz), ‘nominativus’ (nominatif) [5]. Azerbaycan dilindeki ismin durumların sıra sayı sıfatlarıyla adlandırıldığı kitaplar da mevcuttur. İ.Hasanov ve A. Şerif ders kitabında “birinci - başlangıç”, “ikinci” ve “üçüncü” hallar” şeklinde açıklamışlardır. Çağdaş Azerbaycan dilinde artık terim sorunu yaşanmamaktadır ve yalın durumu araştırmaların hepsinde ‘*Adlıq hal*’ terimiyle incelenir.

Türk dillerinin ismin durumları sisteminin “yalın durumunun fonksiyonu Rusçanın yalın durumuna kıyasla çok geniş. Eğer Rusçada Yalın durumu sadece özne görevini üstlenebiliyorsa, Başkurt dilini yalın durumu özne ile birlikte diğer durumların işlevini de görebiliyor” [6] tanımı da Türk dillerinin durum paradigmasında bu özelliği öncelikle eklerin düşmesiyle bağlı olup, ‘eski’ durum çekiminin de kalıntısı olabilir.

Kırgız, Türk ve Azerbaycan dillerinde Yalın durumu nesnenin adını bildirir. Nesnelere çokluk eki eklenmiş veya eklenmeden, aitlik ifadesiyle veyahut aitlik bildirerek kullanılabilir. Her ismin temel biçimi yalın duruma denk gelir.

Çağdaş Kırgız, Türk ve Azerbaycan dillerinde Yalın durumdaki sözcük aşağıdaki yapı ve anlamlarda

kullanılmaktadır:

1. Aitlik anlamı taşımayan Yalın durumu (örnekler Kırgızca, Türkçe ve Azerbaycanca olarak dizilmiştir): *ага/abi/emmi, ини/kardeş/gardaş, куруучу/ınşaatçı/ kurucu. барак/ kağıт/ varak, илим/ ilim/ alm, Элдос/ Ergün/ Elgün, Осмонов/ Karacaoğlan/ Vahabzad а , Талас/ Kars/ Nahçıvan, Бишкек/ Ankara/ Baki, Түркия/ Turkiye/ Türkiye.v.s. Cümle içindeki örnekler: Жай келип, **шаардыктар** эс алуу үчүн кам көрүп баштады/ Yaz yaklaştı, **şehirliлер** tatil hazırlıklarına başladılar/ Yay gelib, **şəhə rliлə** istirahet hazırlıklarına başladılar: Cümledeki ‘шаардыктар/ şehirliлер/ şehirlier’ sözcükleri yalın durumunda bulunarak aitlik bildirmektedir.*

2. İsimlerin I. Şahis iyelik eki almasıyla aitlik bildiren yalın durumu: *агам/ abi-m/emmi-m, тууган-ым/ akraba-m/ kohum-um. куруучу-буз/ inşaatçı-mız/ kurucu-muz, барактарым/kağıтлар-ım/вə rə kl ə r-ım, илим-убуз/іlim-imiz/elm- imiz, Элдос-ум/ Ergün-üm/Elgün-üt, Осмонов-ум/ Karacaoğlan-ım/ Vahabzadə -m. Талас-ым/ Kars-ım J Nahçıvan-ım, Бишкек-ум/ Ankara-m/ Baki- m; Cümle içindeki örnekler: Жай келип, **шаардыктарым** эс алуу үчүн кам көрүп баштады/ Yaz yaklaştı, **şehirliлерим** tatil hazırlıklarına başladılar/ Yay gelib, **şəhə rliлərim** istirah ət hazırlıklarına başlayıblar. Burada üç dilde de ‘шаардыктарым/ şehirliлерим/ şəhə rliлərim’ sözcüklerine I.şahis iyelik eki eklenerek aitlik anlamı kazandırılmıştır.*

3. İsimlerin II.şahsa ait olduğunu bildiren yalın durumu: *ага-ң/abi-n /emmi- n, куруучу-ң/ inşaatçı-n/ kurucu-n, барактарың/ vereкlerin/ vərəklərin, бөлмө- ңүз/ oda-nız/ otaq-ınız, илим-иңиз/ ilim-iniz/ elm-iniz, Элдос-уң/ Ergün-ün/ Elgün-ün, Осмонов-уң/ Karacaoğlan-ın/ Vahabzade-n, Талас-ың/ Kars-ın/ Nahçıvan-ın; Cümle içindeki örnekler.- Жай келип, **шаардыктарың** эс алуу үчүн кам көрүп баштады/ Yaz yaklaştı, **şehirliлерин** tatil hazırlıklarına başladılar/ Yay gelib, **şehirliлерин** istirahet hazırlıklarına başlayıblar. Misallerde ‘шаардыктарым/ şehirliлерим/ şəhə rliлə rim’ sözcükleri II. şahis iyelik ekleri alarak nesnelere yalın durumunda bildirmiştir, aynı zamanda II.sahiş tekil biçimi kabalık anlamca da taşıyabilir.*

4. III. şahis iyelik eki almış yalın durumu: *ага-сы/abi-si/emmi-si, уни-су/ kardeşi/ gardaşı. илим-у/ ilim-i/ ə lm-i. төшөгө-ү/ döşeg-i/ döş ə y-i, Элдос-у/ Ergün-ü/ Elgün-ü, Талас-ы/ Kars-ı/ Nahçıvan-ı. Бишкек-у/ Ankara-sı/ Baki-sı; Cümle içindeki örnekler: Жай келип, **шаардыктары** эс алуу учун кам көрүп баштады/ Yaz yaklaştı, **şehirliлери** tatil hazırlıklarına başladılar/ Yay gelib, **şəhə rliлəри** istirah ət hazırlıklarına başlayıblar. Bu misallerde üç dilde eşit biçimde ‘шаардыктары/ şehirliлери/ ş ə h rliл ə ri ’ aitlik ifadesi taşımaktadır. Ünlü ve ünsüzlerden sonra gelen III. Şahis iyelik eki hem ses hem telaffuz bakımından karşılaştırılmakta olan dillerde ayımdır. Çekimlemenin birleşik tipini oluştururlar.*

5. Nesnelere belirtilen nesneye ait olduğunu bildiren yalın durumu: *агам- дыкы/abim-inki/emmi-nki,*

униң-дики/ kardeş-inki/ gardaş-inki, шорно-нуку/ çorba-ninki/ çorba-nunki, балта-ныкы/ balta-nunki./ balta-nunki, төшөк-мүкү/ döşeg-inki/ döş ə y-inki, буйругу, Элдос-туку/ Ergün-ünki/ Elgün-ünki, Таластыкы/ Kars-inki/ Nahçıvan-inki; Cümle içindeki örnekler: Жай келип, эс алуу учун кам көрүү иши **шаардыктардыкы** / Yaz yaklaştı, tatil hazırlıklarına başlama işi **şehirlilerinki** /Yay gelib, istirahat ə t hazırlıklarına şbaşlamaq işi, **şahərlilerinki** / Karşılaştırılmakta olan dillerde ‘ шаардыктар-дыкы/ şehirlilerinki/ ş ə h ə rlilerinki sözcükleri genel aitlik anlami taşımakta olup, aitlik bildiren ekin fonetik varyasyonu bakımından farklılık gösterir, Kırgız dilinde - niki eki 12 fonetik varyasyonludur, Türk ve azerbaycan dillerinde inki tek varyantlidir. Bu fonetik kuarllann bu ek için geçerli olmasın kanıtı olarak nitelendirilebilir.

6. Çokluk eki almış Yalın durumu: *aga-lap/abiler/emmi-lər, barak-map/ verək-ler/ vərək-lər, төшөк-төр/ döş ək-ər/ döş ək- lər, Элдос-тор/ Ergün-ler/ Ergün-lər, Осмонов-дор/ Karacaoğlan-lar/ Vahabzad ə -lər*; Cümle içindeki örnekler: *Күз келип, силердин да буудайыңар бышып калгандыр. Мисалы: Жай келип, шаардыктар эс алуу үчүн кам көрүп баптады/ Yaz yaklaştı. şehirliler tatil hazırlıklarına başladılar/Yay gelib, şahərlilər istirahat ət hazırlıklarına balayıblar.* Çokluk ifade etme bakımından diller arasında fonetik varyasyon dışında herhangi bir fark yer almamaktadır.

Genel olarak, yalın durumu kök, gövde, birleşik sözcükler, iyelik ekler, çokluk eklerini almış biçimde kullanılabileceğini diyebiliriz. Kök halinde: Kırgız: *mal. чач. акыл* Türk: *dal, saç, akıl*; Azerb.: *budaq, saç, ağıl*; Gövde halinde: Kırgız: *окуучу; иштерман, акылдуу*; Türk: *oğrenci, çalışan, akıllı* Azerb.: *məktəb-li, vətəndəş, ağıl-ı*; Bireleşik kelimeler: Kırgız: *ama-əne, бала-чака, эл-журт*; Türk: *anne baba, çocuk, vatan millet*; Azerb.: *abavü ə cdad, oğul – uşaq, vətən məllət*; Çokluk eki almış sözcükler: Kırgız: *талдар, чачтар, акылдар*; Türk: *dallar, saçlar, akıllar*; Azerb.: *budaqlar. saçlar, ağıllar*; *Iyelik eki almış yalın durumundaki sözcükler: Kırgız: тал-ым,-ың,-ы,-ыбыз,-ыңыз,(дары); Türk: dal-ım,-м,-и,иміз,-иміз, (lar)ı; Azerb.budaq-ım,- ım,-и,-иміз,иміз-и;*

Türk dillerinde isim, isimleşmiş diğer sözcük türleri yalın durumunda bulunarak çeşitli cümle öğelerinin vazifesini üstlenebilirler [7]. Örneğin, Kırgız Edebi dilinde Yalın durumu genel olarak özne ve bazı durumlarda yüklem görevinde kullanılır [8, 290]. Buna ek olarak durum diğer Türk ve Azerbaycan dillerinde yalın durumundaki sözcükler cümlede özne sıfatı ve tümleş niteliğinde de kullanılabilir. Özne görevinde: Kırg.: *Билим - таалай, билим - ырыс. билим - кен*; Türk: *çocuk* коşarak gitti, *asker*, silahi kucağında dinlendiriyordu. Azerb.: *Quş apardı, qarğa yedi denimi*; Kırgız ve Azerbaycan dilbilgisinde cümlelerin beş öğeden oluştuğu söylenilir, Türk dilinden farklı olarak yalın durumundaki sözcükler ad tamlamalarını oluşturup, cümle öznesinin sıfatı olarak tanımlanır : Kırg.: *Алтын нур, күмүш күбөк*

аралашкан. Türk: *Eşeğe altn semer vursalar, eşek yine eşektir.* Azerb.: *Eşəşyə qızıl noxta taxsan da, yen ə adı eşş ə kdi; Yüklem görevinde:* Kırg: Сөз атасы - **кулак**, суу атасы - **булак**, жол атасы - **туяк**; Türk.: *Bayrak namus, bayrak şeref/ bayrak şan:* Azerb.: *Gülür topraq, gülür insan.*

Karşılaştırılmakta olan uç dilde de isimler şahis ekleri olarak yüklem görevini üstlenebilirler. Cümlelerin yüklemi bakımından isim yüklemli türünü oluştururlar: *Сен ага доцсуң*; Türk: *Sen ona dostsun.* Azerbz. *Sen ona dosun*; Tümleş görevinde: Kırg.: *Бош калтырылган орунга күкүрттү темир удишке салып, аны күйгүзүп түтөтүү керек.* Türk.: *Ustanının koltugunda bakır tabaga işleme yaptı.* Azerb.: *Sağ qulağından iri demir halqa asılmışdı.*

Kırg.: *Жашасын. Кыргызстан!* Türk.: *Yaşa. Türkiye!* Azerb.: *Yaşa, Azərbaycan!* gibi örneklerde görüldüğü gibi hitap sözlerden de yalın durumundadırlar.

Yalın durumundaki sözcüklerin edatlarla yan yana gelmesi onların cümledeki işlevini genişletmektedir. Kırgız dilinde yalın durumundaki sözcük *тууралуу жөнүндө* 'менен' edatlarıyla bir arada gelerek cümlede nesne görevinde kullanılır: **Келечек тууралуу ойлонуп, эл жөнүндө** кам көрүү керек. **Душмандар менен** нечен ирет салгылашты; Türk dilinde bu anlam üzerine/üzerinde\ 'hakkında' ve 'ile' edatlarıyla ifade edilir: Gelecek üzerine düşünmeli. millet **hakkında** düşünülüyor; *Türkçede 'ile' edatı zamirlerle yan yana geldiğinde onların ilgi durumunda olmasını talep eder: benimle, seninle, onunla.* Bu durum Azerbaycan dilinde de aynı şekilde rastlanır: *mənimlə, səninlə, onunla;*

Böylelikle Kırgız, Türk ve Azerbaycan dillerinde yalın durumu biçim ve anlam bakımından benzerliğini korumaktadır, fakat ortak özelliklerde birlikte bazı sentaks işlevlerde farklılıklara rastlanmıştır. Dillerdeki cümle öğelerinin araştırılma, tanımlanma ve sınıflandırmasının çeşitli metodolojik kaynaklara dayanması bilimsel açıdan farklılıkların meydana çıkmasına neden olmuştur. Buna Kırgız, Azerbaycan dillerinde 5, aynı kök ve yapıya sahip olan Türkçede 4 cümle öğesinin olmasını söyleyebiliriz. Bu husus dilbiliminde yeniden ele alınarak yeni bilimsel yaklaşımları gerektirir. Ek olarak, Kıpçak ve Oğuz grubu Türk dillerinin vazileli kelimelerin (Edatlar) de benzerliklerden çok farklılıklar gösterdiğini belirtmek isteriz. Yalın durumu ile yan yana gelen edatlarda da yukardaki örneklerdeki gibi ses, işlev açıdan bambaşka özellikler taşıdığı görülmüştür.

Каунакça

1. Артемьев М. А. Категория падежа: Системный анализ (на материале долганского и якутского языков). Монография. СПб.: Издательство РИГУ им, Герцена, 1999. - С. 142.
2. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили: Морфология. Жогорку окуу жайларынын филология фак. студенттери учун окуу китеби. - Фрунзе. 1980. - С. 64

3. Ergin Muharrem, Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yayınları, 19. Baskı- İstanbul, 1992. - S. 227
4. Мамедали Кыпчак. Категория падежа в тюркских языках. - Баку, 1994. - С.34.
5. Щербак М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков: (Имя) / А.М - Л.: Наука. Ленингр. отд., 1977. - с.29
6. Дмитриев ГТК. Грамматика башкирского языка. М.-Л., 1948. - С. 62.
7. Зейналов Ф.Р. Турк диллеринин мугайисели грамматикасы. Адлар. - Баку, 1974. - С. 45.
8. Азыркы кыргыз адабий тили: Фонетика, Лексикология, Лексикография, Фразеология, Морфология, Синтаксис, Стилистика, Тексттаануу, Лингвопоэтика. – Бишкек - 2009. - С. 290.

Рецензент: д.филол.н., профессор Эгембердиев Р.
